

Het vervallen landschap

Kasteelruïnes in het Nederlandse landschap

MICHEL PURMER

Het lijkt een onbekend en 'buitenlands' beeld voor Nederland: de vervallen resten van een kasteel, met al dan niet brokkelige muren en overwoekerd door plantengroei. Toch komen deze kasteelresten voor in ons land. Voor bouwkundigen is de ruïne soms niet meer dan een kapot kasteel, maar voor historisch-geografen is er veel te beleven rondom de kasteelruïne. Oude hofboerderijen, omgrachtingen, maar ook resten van tuinaanleg en lanenstelsels zijn vaak nog te vinden. In dit artikel bekijken we de historisch-geografische aspecten van een 'vergeten' groep vervallen bouwwerken, waarvan er in Nederland toch nog zo'n 80 te vinden zijn.

In landen als Engeland en Frankrijk wordt menige heuveltop bekroond met een indrukwekkende ruïne. Kilometers in de omtrek zijn de resten van het kasteel dominant aanwezig, ondanks het feit dat ze hun eigenlijke functie al lang verloren hebben. Sommige van deze ruïnes zijn zelfs heden ten dage belangrijke toeristische trekpleisters geworden.

Tevergeefs zal men in Nederland dergelijke complexen zoeken. Het Nederlandse kasteel is over het algemeen bescheiden van afmetingen. De opvallende plaats in het landschap en de eventuele toeristische bekendheid zal men in Nederland niet vinden. Het nauwelijks voorkomen van de zogenaamde hoogteburchten – kastelen gelegen op natuurlijke hoogten – speelt hierbij een rol. De markante ruïne van Valkenburg, hoog uitstekend boven het stadje, is hierbij de uitzondering die de regel bevestigt. Het vlakke Nederland is vooral het land van de waterburchten, waarbij grachten het voornaamste middel van defensie vormen.

Er zijn in Nederland nog ongeveer 80 kasteelruïnes te vinden. Vaak verscholen in het groen of verborgen op een privé-terrein spelen ze een ogenschijnlijk onopvallende rol in het Nederlandse landschap. Alhoewel de meeste mensen nog wel een aantal Nederlandse kastelen kennen, zijn deze ruïnes meestal onbekend.

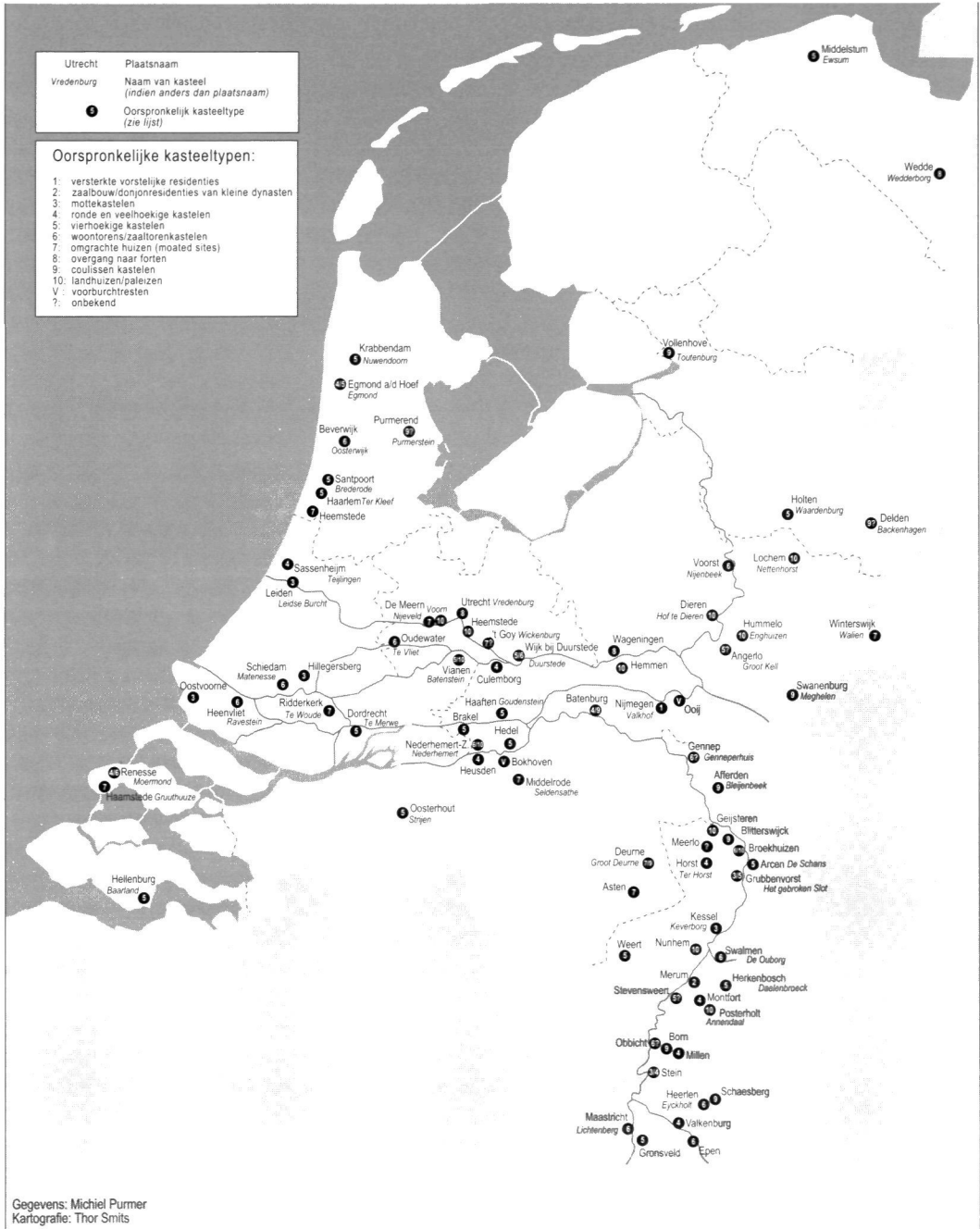
Onlangs is bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het boek 'Ruïnes in Nederland' verschenen (Schulte, 1997). Hierin wordt onder andere ingegaan op de romantische en historische achtergrond van de ruïne, maar het omlig-

gende landschap krijgt weinig aandacht. Dit is de reden om juist dit aspect extra te belichten. Tal van historisch-geografische elementen staan

Ruïne van kasteel Horst. In de ruïne zijn nog grote delen van de oorspronkelijke 14e-eeuwse ringmuur bewaard gebleven. In dit nog authentiek stuk muurwerk is nog een lampen nis te zien. Dergelijke stukken oorspronkelijk muurwerk kunnen de ruïne grote bouwkundige waarde geven.

HET VERVALLEN LANDSCHAP: KASTEELRUÏNES

1. Ruïnes in Nederland en hun oorspronkelijke kasteeltype (type-indeling naar Janssen et al., 1996).

Ruïne van kasteel Horst. Van de oude hof die nog voor de voorburch lag, is slechts de poort bewaard gebleven. Deze poort stond ooit elders, maar moest wegens de bouw van de nabijgelegen autoweg verplaatst worden. Op de achtergrond is de Tiendschuur nog te zien. Hierin is thans een restaurant gevestigd.

nog steeds direct in verband met de ruïne, welke vaak het centrum vormde van de directe omgeving en de regio. In dit artikel wordt gekeken naar de ligging en rol van de kasteelruïne in het Nederlandse landschap.

SPREIDING VAN RUÏNES IN NEDERLAND

Voordat op de spreiding van de ongeveer 80 ruïnes wordt ingegaan, zal eerst getracht worden een definitie van het begrip kasteelruïne te geven. De literatuur geeft hierbij weinig houvast. In verschillende boeken worden bijvoorbeeld poortgebouwen en kasteelterreinen als ruïne vermeld, terwijl een definitie achterwege blijft. Het begrip ruïne heeft echter in essentie iets van verval in zich. Van Dale geeft de volgende definitie: 'Ruïne: overblijfsel van een verwoest of vervallen gebouw'. Met deze omschrijving is tot de volgende definitie gekomen: een kasteelruïne bestaat uit de overblijfselen van een kasteel, met bovengrondse vervallen resten van metselwerk.

De vele kasteelterreinen, vaak nog met ondergrondse muurresten, vallen hier dus buiten. Ook losstaande torens en gebouwen die zelf in tact zijn, maar wel deel hebben uitgemaakt van een verder verdwenen complex zijn volgens

deze werkdefinitie geen ruïne. De toren van bijvoorbeeld Goudenstein in Haafden is wel een ruïne, omdat hier nog duidelijke flarden muurwerk zijn met resten van vensters en aanzetten van gewelven. De opgemetselde funderingsresten van bijvoorbeeld de Hellenburg vallen ook binnen de definitie, zolang het bovengrondse muurwerk maar (deels) authentiek is.

De definitie is bedoeld als houvast, niet als definitieve afbakening van het begrip kasteelruïne. In het vervolg van dit artikel zal deze omschrijving echter gebruikt worden. De ruïnes in figuur 1 vallen ook binnen deze definitie.

Ruïnes zijn ongelijk verdeeld in Nederland (figuur 1). De concentratie in het zuid-oosten van het land springt direct in het oog. Ook is het opvallend dat veel ruïnes langs een rivier te vinden zijn.

Deze spreiding heeft een aantal redenen. De eerste is de spreiding en ligging van de oorspronkelijke kastelen in Nederland. Het patroon van ruïnes komt deels overeen met deze spreiding van kastelen. In Groningen, Drenthe en Friesland bevinden zich vanouds al minder kastelen. De grotere concentraties van kastelen in Gelderland, Holland en Brabant zijn ook terug te vinden in de ruïnespreiding. De ligging langs de

rivieren en andere waterlopen ligt voor de hand. Het kasteel had in de Middeleeuwen een politieke en economische functie. Rivieren vormen strategische punten. Op het (scheepvaart)verkeer kon tol geheven worden, terwijl de aanvoer van goederen ook eenvoudiger was. Voor landbouw is de nabijheid van water voorwaarde. Bovendien is het water nodig om de grachten te vullen die voor de verdediging vaak onmisbaar waren.

Voor het grote aantal kastelen en ruïnes in Limburg geldt nog een andere verklaring. De kastelen hebben in Limburg minder te maken gehad met het verlies van hun strategische en bestuurlijke functie vergeleken bij de rest van Nederland. Limburg is lang territoriaal versnipperd geweest, waardoor veel lokale heren zich konden handhaven. Bovendien is deze streek langer het toneel van oorlogen geweest (eigenlijk de gehele 17e en delen van de 18e eeuw) waardoor het kasteel zijn defensieve functie behield en in stand gehouden werd.

De tweede reden voor de spreiding van de ruïnes in Nederland zijn de verwoestingen van kastelen tijdens de verschillende oorlogen die op Nederlands grondgebied zijn gevoerd. Op de kaart met verwoestingsdata van de huidige ruïnes (figuur 2) is een aantal veldtochten te zien, elk met verwoestingen in een bepaald deel van Nederland.

Allereerst is in de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog een groot aantal kastelen in Holland verwoest. In het Rampjaar 1672 hebben de Franse troepen praktisch alle kastelen in de Betuwe en Utrecht vernietigd, waarvan thans nog vier ruïnes getuigen. Vele andere toen verwoeste kastelen werden als buitenplaats weer opgebouwd, al dan niet gebruik makend van de resten van het verwoeste kasteel.

De Franse inval van 1794/95 heeft langs de grote rivieren ook een aantal ruïnes achtergelaten.

Tenslotte is de Tweede Wereldoorlog te noemen. Tijdens de felle gevechten in 1944-'45 zijn veel kastelen verwoest. Sommige werden na de oorlog weer opgebouwd. De Doornenburg en

Doorwerth zijn bekende voorbeelden. Een groot aantal kastelen werd echter niet meer opgebouwd en bleef ruïne, terwijl andere helemaal verdwenen. Vooral in de omgeving van Rijn, Maas en Waal – daar waar het front heeft gelegen – is op de kaart een groot aantal ruïnes terug te vinden.

RUÏNES IN HET LANDSCHAP

De ruïne kan op twee manieren een rol spelen in het landschap. Enerzijds is de ruïne te zien als een verwoest kasteel en daarmee een fossiel element. De functies die ooit in het kasteel werden uitgeoefend zijn niet meer aanwezig. Anderzijds kreeg de ruïne soms een nieuwe functie als bezienswaardigheid of tuinornament. In beide gevallen bestaan relaties met het omliggende landschap.

De ruïne als fossiel element

De ligging van het kasteel in het landschap is door strategische en defensieve overwegingen bepaald. Zo is in de nabijheid van de ruïne vaak een riviertje te vinden of zijn de resten op een natuurlijke of kunstmatige verhoging gelegen.

In Nederland is vooral de nabijheid van water opvallend. In het huidige landschap zijn nabij de kasteelruïne vaak nog (resten van) rivieren of beken te vinden. Ook als het water verdwenen is kunnen waterlopen sporen achterlaten in de vorm van bijvoorbeeld greppels en afgesneden meanders. Veruit de meeste ruïnes in Nederland hebben ooit aan het water gelegen: in de meeste gevallen zijn de sporen hiervan nog wel te vinden.

De centrale rol die het kasteel speelde als politiek en economisch regionaal centrum heeft eveneens veel neerslag gehad op het landschap. Ook rond de ruïne zijn deze elementen nog te vinden. Het betreft zowel bouwkundige (gebouwen van allerlei soort) als historisch-geografische (structuren en patronen in het landschap). In beide categorieën zijn elementen in ruime en in enge zin te onderscheiden. De elementen in enge zin behoren direct bij het kasteel als ge-

Tabel 1 *Bouwkundige en ruimtelijke elementen rond de kasteelruïne*

I Bouwkundige elementen	II Structuren en landschapspatronen
A Bouwkundige elementen in enge zin	A Structuren/landschapspatronen in enge zin
1 Voorburcht	1 Grachtenstelsels
2 Poortgebouw	2 (Voor)burchtterreinen
B Bouwkundige elementen in ruime zin	3 Eendekooien
1 Boerderijen:	4 Visvijvers
1.1 Oorspronkelijke boerderijen	5 Tuinaanleg:
1.2 Boerderijen in voormalige voorburcht-gebouwen	5.1 Tuinaanleg van het kasteel:
2 Dinghuizen/rechthuizen	5.1.1 Geometrische tuin
3 Tiendschuren/schathuizen	5.1.2 Landschapstuin
4 Kerken/kapellen	5.2 Ruïne als onderdeel van tuinaanleg:
5 Bouwhuizen	5.2.1 Landschapstuin
6 Duivetorens	B Structuren/landschapspatronen in ruime zin
	1 Vestingwerken:
	1.1 Als landschapspark bewaard gebleven
	1.2 Niet tot landschapspark geworden
	2 Lanen/zichtlanen
	3 Sterbossen
	4 Grootchalige verkaveling (kasteelgronden)
	5 Grootchalige bosgebieden (jachtgronden)
	6 Kasteelsteden
	7 Toponiemen

bouw. De elementen in ruime zin zijn wel bepaald door de aanwezigheid van het kasteel, maar maken geen direct onderdeel uit van het kasteel zelf. In tabel 1 zijn deze elementen op een rij gezet.

Een deel van deze elementen is niet – zoals de ruïne zelf – fossiel of archaisch geworden.

Boerderijen, vaak op de voormalige voorburcht, zijn een goed voorbeeld van elementen die hun functie behouden hebben. Dit is bijvoorbeeld het geval bij het kasteel de Lichtenberg op de Pietersberg bij Maastricht. De ruïneuze donjon is thans opgenomen in een grote hofboerderij.

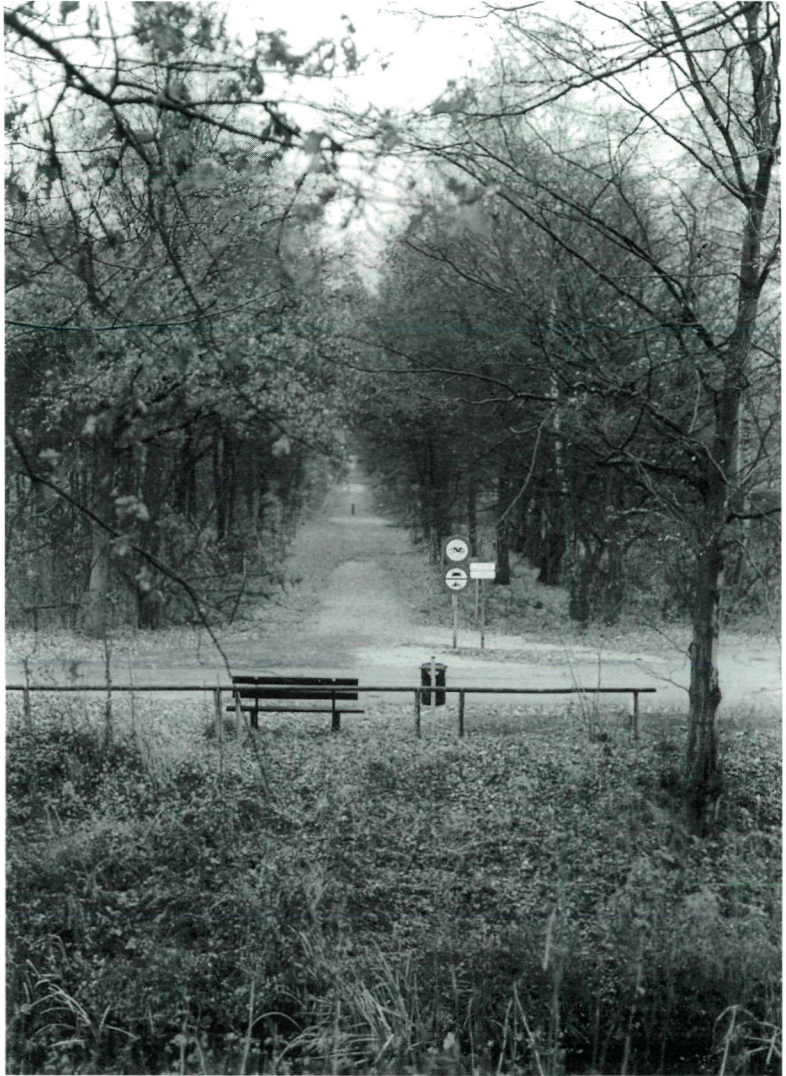
Andere bekende voorbeelden zijn oude slotkapellen. In Egmond aan de Hoef staat de middeleeuwse slotkapel naast de ruïne. Na de verwoesting van het kasteel in de Tachtigjarige

Oorlog bleef de functie van de kapel behouden, waardoor een excentrisch gelegen dorpskerk ontstond.

Tuinpatronen zijn soms als park behouden, terwijl de oude wegenpatronen rond het kasteel ook nog dienst kunnen doen. Zo zijn oude oprijlanen nog vaak aanwezig, te herkennen aan hun rechte verloop en de oriëntatie op het voormalige kasteel.

In enkele gevallen is er sprake van heuse kasteelstadjes. De ruïne van Kessel in Limburg torent nog steeds uit boven het marktplein van het door de kasteelheren geplande stadje. De kerk is op een merkwaardige lokatie achter het kasteel te vinden: de kasteelbewoners konden via een poortje in de kasteeltuin direct de kerk betreden.

Ruïne van kasteel Horst. Staande op de plaats van het oude terras van het kasteel is de zichtas (zie figuur 3) nog duidelijk te zien. Het tracé van deze oude laan is goeddeels bewaard gebleven.

De ruïne als historische bezienswaardigheid en tuinornament

In Nederland genieten ruïnes al lang de aandacht. In de 16e en 17e eeuw vormden ruïnes van kastelen de getuigenis uit een ver verleden. Vooral de ouderdom en historische achtergrond werden interessant gevonden. Het handhaven van (al dan niet ruïneuze) oude onderdelen van het kasteel werd als prestigieus gezien. Soms werd zelfs getracht status te verkrijgen uit

de resten van een vermeend voorvaderlijk stamslot (Harten, 1992). Maar deze interesse voor oude bouwwerken steeg soms ook boven het belang van een bepaalde familie uit. Zo is bekend dat voor het onderhoud van de ruïne van Strijen bij Oosterhout (Noord Brabant) al in de 18e eeuw geld voor onderhoud is gevraagd aan de Staten van Holland. De vermeende ouderdom, maar ook de fraaie ligging in het landschap speelden hierbij een rol. Als reactie hierop

Ruïne van kasteel Horst. De 10 meter hoge hoek van de donjon vormt het meest indrukwekkende deel van de ruïne zelf. In de 14e eeuw is het kasteel gesticht. Het bestond toen uit een rechthoekige ringmuur en een uitspringende donjon. In de eeuwen daarna zijn er steeds gebouwen aan de oude opzet toegevoegd. In de 17e eeuw is het kasteel ingrijpende verbouwd tot een landhuisachtig complex. Twee eeuwen later, omstreeks 1850, werd het dan bouwvallige kasteel grotendeels gesloopt.

werd de ruïne van de sloop gered en is in 1753 zelfs een consoliderende restauratie uitgevoerd (Aarts, 1992).

De beroemde Burcht van Leiden heeft ook steeds in de belangstelling gestaan. Het bouwwerk werd aan de Romeinen of de oude Friezen toegeschreven en was een ware toeristische bezienswaardigheid, toegang kostte twee stuiver. In de ruïne was zelfs een doolhof aangelegd, terwijl om het bekende ronde kasteel een wandelpark lag waar zelfs reeën liepen (Moerman, 1981).

Met de komst van de romantiek krijgt de ruïne een andere betekenis. Niet alleen de ouderdom en de historische achtergrond zijn van belang, maar ook het verval zelf. De door de natuur overwoekerde ruïne werd een ‘vanitas’-symbool, een teken van vergankelijkheid.

In de Engelse landschapstuinen, die in Nederland aan het eind van de 18e eeuw opkomen, speelt de woeste natuur een grote rol. Een overwoekerde ruïne is hierbij een geliefd tuinornament. Samen met kunstmatige rotsen en waterwallen vormen ruïnes een mogelijke versiering van de tuin. Als een ruïne van een kasteel voorhanden was kon die worden opgenomen in het tuinplan. In andere gevallen werd een ‘ruïne’ gebouwd. Dergelijke follies komen weinig voor in Nederland. Een grote follie-ruïne in de vorm van een vierkante toren is te vinden op het landgoed De Haare bij Deventer.

Veel middeleeuwse ruïnes zijn door deze ontwikkeling gered. In Vollenhove liggen de kasteelresten nog steeds op hun oude omgrachte terrein in het park van een later landhuis. De reusachtige torenruïne in Merum kreeg in de vorige eeuw zelfs een functie als uitzichtstorentje, met een trap langs de verweerde muren.

In deze gevallen bestaat het ruïnelandschap uit de tuinaanleg van later datum. Hierin zijn soms ook weer elementen uit een oudere periode te vinden. Zo is bij de ruïne van Brakel het oude omgrachte voorburchterrein als moestuin bewaard gebleven. Vooral bij deze groep romantische ruïnes – het beeld dat de meeste mensen van een ruïne hebben – speelt het element van verval een hoofdrol. Juist dit aspect van de ruïne zorgt voor de nodige problemen bij het behoud en beheer van de ruïne.

RESTAURATIE VAN IETS KAPOTS?

Het verantwoord omgaan met een ruïne is een moeilijk probleem. Nog te vaak wordt de ruïne gezien als een ‘kapot’ kasteel. Bij restauratie wordt dan ook gestreefd naar het behouden van het muurwerk of zelfs reconstructie. Hierbij wordt voorbijgegaan aan de ruïne als apart